

ՍԵՊԱՋԵՒ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ՎԱՆԱՅ

ՍԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ Ի ՁԵՌՆ Ա. Հ. ՍԷՑՍԻ

Գ (*)

ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ

Ասուրական արձանագրութիւնք մեզ կ'ուսուցանեն թէ խալդիո՞ Ուրարդեան ցեղին վերնագոյն չաստուածութիւնն էր, եւ դժուարաւ կը գտնենք վանեան արձանագրութիւն մը ուր այդ անունը չերեւի։ Բայց խալդիո՞ւ ո՛չ միայն վերնագոյն չաստուածն էր, այլ նոյն իսկ հայրն էր ուրիշ չաստուածներու որ « խալդեան » կը կոչուէին իւր անուամբ. աղէէ զատ՝ կային նաեւ շատ մը « խալդիներ », պատկանող զանազան տեղերու եւ զանազան ցեղերէ պաշտուած, թագաւորները օգնութեան կը կոչէին « խալդիներ » (խալդի-ճի, յոգնակի տրուկան) եւ « խալդեան »ները (խալդի-ճի-ճի), որպէս եւ « խալդի »ը (խալդի, եզակի տրական), Բիւսինաշի ամբողջ զիցաբանութիւնը մեզ հասած է Միւր-քափուսուի երկար արձանագրութեամբ, յորում երկու թագաւորներն՝ Իսրուինիշ եւ իւր օրդին Մենուաշ, կը պատուէրեն այլ եւ այլ չաստուածոց մատուցանելիք նուէրները։ Հոն կը խօսուի 'ի վերայ « տան չորս խալդիներու » (տող 12, 21), միանգամայն « ժողովըրդոց խալդիներու », « բերդի խալդիներու » (տող 17, 29), « պաշտպան խալդիներու » (տող 17, 30) եւ նմանեաց։ Ասկից կրնանք հեռեւեմել թէ Ուրարդուի թագաւորութիւնն 'ի սկզբան կը քաղկանար շատ մը փոքր անկախ իշխանապետութիւններէ, իւրաքանչիւրն իւր յատուկ խալդիով, եւ թէ անոնց նուաճուելէն ու միաւորումէն ետք՝ մասնաւոր խալդիները եւս միացան ազգային զիցաբանութիւն մը կազմելու համար։

խալդիի քով կային — Տէյշբաշ կամ Տէյշէբաշ՝ օդի չաստուածը, որոյ անունն առաջին անգամ ձայնական կերպով գրուած է (թիւ Ի. 15), եւ Լիւեւի չաստուածը՝ որոյ անունը կ'երեւի Արդինիշ (տես թիւ Մ. 39) եղած ըլլալ։ Այս երեքը Երրորդութիւն մը կը կազմէին, որ զատ աեղ մը կը բռնէր չաստուածոց 'ի գլուխ։

(*) Բ մասը տեսնել « Բանասէր »-ի 1902 (7 տարի), երես 265-274։

Հետեւեալը մի քանի ցանկն է

Աղարուտաշ,	Հանապշաշ,
Աղբինիշ,	Հարուբահինիշ,
Աղիաշ,	Իպխարիշ,
Այրանիշ,	Իրմուշինիշ,
Ալդուտու չինիշ,	Կիլիբանիշ,
Ալուշ-Ուրու իվէ-Շիվալի,	Կուէրաշ,
Արաղաշ,	Խալրահինիշ,
Արդուհարարուշ,	Խարաշ,
Արդիշ,	Խուղուխինիշ,
Արհաշ,	Նալահինիշ,
Արնիշ,	Շէքիտուշ,
Արդիմէլաշ,	Շէլարդիշ (Ալուսի չաստուած),
Արցիբաղդինիշ,	Շինիւրիշ,
Աուիշ կամ Ավիշ (Չրի չաստուած),	Շուբաշ,
Այաշ (Հողի չաստուած),	Սարդիշ (Տարուշ չաստուած?),
Բարաշ,	Սիլիաշ,
Բարցիաշ,	Տինուհարդիշ,
Դէգուաինիշ,	Տալապուլաշ,
Դուբանիշ,	Ուաշ (կամ Վաշ),
Դուշպուաշ (Տոսպի չաստուած),	Ուիաշ (կամ Վիաշ),
Էլիահաշ,	Ունիւրիշ,
Էլիպրիշ,	Ուբաշ,
Էրինաշ,	Ջիուկունիշ,

Ասոնցմէ զատ, Մհեր-քափուի մեծ արձանագրութիւնը կը թուէ զանազան չաստուածներ, պատկանող մասնաւոր երկիրներու եւ քաղաքներու, ասոնց մի ցանկը պիտի տամ արձանագրութեան վրայօք տրուած մեկնութեան վերջը։ Այդ արձանագրութեան մէջ չաստուածները շարուած են՝ անոնց իւրաքանչիւրին մատուցանելիք նուէրներուն կարգովը։ Նոյն արձանագրութեան կ'իմանանք թէ պաշտօն կը մատուցուէր եւս α այրուծիներու » կամ Խալդիշի ու Տէյշաշի պաշտօնէից, որպէս իւր մեռելոց որք Խալդիշի պաշտպանութեան ներքեւ էին։ Նշանակելի է թէ այս արձանագրութեան մէջ Սարիշ դիցուհւոյն վրայ յիշատակութիւն մը եղած չէ։ Իրաւ է թէ, 'ի բաց առեալ Սար-դուրիշ յատուկ անուան մէջ զոր վանեան երեք թագաւորներ կը կրեն, այս դիցուհւոյն մի անգամ միայն ակնարկութիւն եղած է (Թիւ Ի')։ Հետեւաբար կը միտիմ կարծելու թէ դիցուհւին ազգային չաստուածներէն չէր, այլ թէ Ասորիս տանէն բերուած էր ասորիական այբենարանին հետ։ Դիտենք թէ Սար-դուրիշ անունը կրող ասորի թագաւորը կը գրէ իւր արձանագրու-

թիւներն ո՛չ միայն ասուրական նշանագրերով, այլ եւ ասուրական բարբառով, եւ թէ Սար(իշ)՝ աւելի կ'երեւի ասուրական Իշտարին մի փոփոխութիւնը: Ասուրականին մէջ շօ կրնայ փոխուել ւ-ի, զոր - օրինակ իսական փոխանակ իշտականի: Դիցուելոյն անունը միշտ զրուած է ասուրական (𐎶𐎵) 𐎶𐎶𐎶 քաղաքարանի միջոցաւ, բացի միայն թիւ ՄԳրդ, տող 2, արձանագրութեան մէջ որ հաւանականաբար չպատկանի Վանայ ժողովրդին, այլ մերձակից ցեղի մը: Ի սկզբան Ուրարդեանք կ'երեւի թէ դիցուհիներ ունենալու չէին, այլ միայն չասուածներ:

Ասուրական Իշտարին՝ երկրին մէջ մուտքը, միանգամայն մտցուց Բաբելոնական վաղեմի առասպելը մահուան եւ յարութեան Արեւի չասուածին՝ զոր Իշտար սիրեց, Ինչպէս որ ցոյց տուի Academy-ին մէջ (28 Յունվար 1882, էջ 63), աւանդութիւնն էր-ի, որդւոյն Արմէնիոսի, որով Պղատոն կը վերջացնէ իւր République անուն գիրքը, կրնայ Սարգուրիշի հպատակաց յարմարիւ Որպէս անդ ըսած եմ, « Թէպէտեւ Պղատոն էր-ին համար կ'ըսէ թէ Պամփիլեան մ'է, անոր հօր՝ Արմէնիոսի անունը մատնանիւ կ'ընէ Արմէնիան (Հայաստանը), եւ Հայաստանէ՛ն է որ 'ի բնէ աւանդութիւնն եկած է: Պ. Էմին, Մովսէս Խորենացույ ռուսերէն թարգմանութեանը մէջ (էջ 254, 255), նշանակած է թէ էր՝ Արա Գեղեցիկն է, սիրեցեալ ի Շամիրամէ՝ Թագուհի Ասորեստանի, ըստ հայկական աւանդութեան, ու պատերազմի դաշտին վրայ սպաննուած: Մար Արաս կատինա, ուսկից Մովսէս Խորենացին քաղեց իր պատմութիւնը, կը պատմէր թէ Ինչպէս Շամիրամ, հայ խաղաղորդին գեղեցիկութենէն բռնուի սիրով տոչորուած, 'ի զուր անոր ձեռքը խնդրեց, եւ ի՞նչ համոզելու ամեն ուրիշ միջոցներն սպառելէն յետոյ, անոր զէմ քալից Նինուէի բանակին հետ Սաստիկ ճակատ մը տեղի ունեցաւ Արարատի դաշտին վրայ, որ այսպէս կը կոչուի 'ի յիշատակ դժբախտ իշխանին որ անդ սպաննուեցաւ ասուրական Թագուհւոյն զինուորներէն: Իւր ցաւոյը տագնապին մէջ Շամիրամ օգնութեան կոչեց իւր չասուածներն ու փորձեց մոգական արուեստով մեռեալը կեանքի վերադարձնել: Սակայն ի՞նչպէս եւ իւր ջանքերն անօգուտ եղան, բայց հանդարտեցուց Հային հաւատացնելով թէ « Արալէզ չասուածներն » զայն վերականգնանացուցած էին: Ինչպէս որ պ. Էմին կ'ըսէ, յայտնի է թէ առասպելին սկզբնական ձեւն այն էր թէ մեռած մարդը կը վերականգնանար. Գրիստոնէութեան ազգեցութիւնն եղաւ որ պատմութեան այս կտորին փոփոխութիւնը պատճառեց: Արալէզ կոչուած ոգիները դեռ ժողովրդական հաւատքին մէջ իրենց տեղն ունէին մեր թուականին Դ-դ դարուն, ըստ Փաւստոսի Բիւզանդացույ (Ե. 36) ըսուեցաւ հայ զօրավար Մուշեղի (384 ին) համար թէ « բարի մարդ մ'ըլլալուն համար, Արալէզները պի-

տի իջնային ու վերահինդ-սինացնէին զայն »

« Այժմ մի քիչ տարակոյտ կրնայ ըլլալ թէ Արայի առասպելը միայն կրկնութիւնն է առասպելին Ափրոդիտէի եւ Ադոնիսի, իշտարի ու Տամուզի, բնութեան դիցուհիին սիրուած Սրեւի գեղեցիկ չաստուածին որ սպաննուեցաւ ձմեռէն անգամ մ'եւս վերակենդանանալու համար Պ. Fr. Lenormant վաղուց ցոյց տուած է թէ Շամիրամ առուրական իշտարն է, յունական Ափրոդիտէն. եւ Շամիրամի պատմութիւնը, Կտէսիասի ձեռք պարսկական հեղինակներէն փոխ տոնուած, միայն բանաւոր մի ձեւն է Բաբելոնական հին առասպելին՝ սիրոյ եւ պատերազմի գիցուելոյն, Հայկական Արան ակկադեան Տամուզն է, զոր Փիւնկեցիք Ադոնայի, Ադոնիս, կը կոչէին. այդ անուան մէջ պարսինք տեսնել հին հայկական Արեւ չաստուածին անունը :

« Սակայն ո՞րք էին Արալէզք, Հայ հեղինակները կը փորձեն բացատրել թէ այս անունը լեզուդ բայէն առաջ կու գայ, որովհետեւ անոնք լիզեցին Արայի վէրքերը եւ այդպէս զայն վերակենդանացուցին : Այդ պարզապէս ժողովրդական ստուգաբանութիւն մ'է : Բաբելոնական դիցաբանութիւնը սակայն մեզի օգնութեան կուգայ աստի Ստորին աշխարհն ուր Տամուզ կ'իջնէ՝ ակկադեան առասպելին մէջ Արալի-ի երկիր կը կոչուի. եւ Արալի, թէպէտ եւ երկիր մահու, է՝ եւս այն երկիրըն ուր « կենաց ջուրերը » կը պղպջան երկնից եւ երկրին ողորներուն ոսկեղէն զահին ներքեւէն Արալի նոյնպէս այն բարձրաբերձ լեռն է՝ որուն զագաթին վրայ երկնիքը կը կենայ, եւ հարուստ է ոսկիով, նման այն երկիրներուն որ ըստ յունական պատմութեան կարի հիւսիսային լեռներէն անդին են « Հիւսիսի ծայրեր »-ը կը գտնուէր՝ շուքերու տեղը, եւ կ'երեւի թէ վերջերս Արարատի լեռներուն հետ նոյնացուցուած էր. Արարատի լեռները ճշմարիտ տեղերն են ուր Արայի առասպելն անցած ըլլալու է : Նոյն պատճառաւ կը փորձուինք հաւատալու թէ Արալի չաստուածներն՝ հայկական առասպելին « Արալէզ չաստուածոց » նախատիպարներն էին :

« Կը կարծեմ թէ այս հաւատքն ստուգութիւն մը կը ստանայ, երբ կը դառնանք Կտէսիասի ձեռք տրուած ասուրական թագաւորաց ցանկին : Կտէսիաս կը յայտնէր թէ պարսկական բնագիրներէն հաճած էր իւր գրութիւնները Սկպագիրներու հետազօտութեանց յառաջադիմութիւնը մեզ կը յայտնէ թէ նա ճշմարիտ կը խօսէր : Անոր Ասորեստանի պատմութեան հնագոյն մասը կը բաղկանայ առասպելներով՝ կարգադրուած այն եղանակով որով, ինչպէս Հերոդոտոսի սկզբնական գլուխները ցոյց կուտան, Պարսիկք սովոր էին իրենց դրացիներու գրեցաբանութիւնովը վարուիլ : Արդէն ակնարկեցի Շամիրամի առասպելին, այս վերջնոյն որդին՝ Նինաս, « Նինուէցին », Զամէս ա'լ կոչուած է — որ է ասուրական Շամաշ կամ Շամշու՝ Արեւ չաստուածը : Նինասի երկու

յաջորդենքին էին Արիսու եւ Արալիսու, զորս Մովսէս խորհնացին կ'ընէ Արա Ա եւ Արա Բ ժամանակակիցներն 'ի Հայաստան: Արդ Արալիսու պարգապէս մեր Արալին կ'երեւել ըլլալ, մինչ Արիսը՝ Նոյպէս մեկին կերպով Արիա, « աւերիչը » որ է ակաղեան անուն ներդալի՝ որպէս թագաւոր Արալիի ներգալ կամ Արիա Արեւ-չաստուածն էր գիշերուան եւ մթութեան ժամերուն, ինչպէս որ Տամուզ էր ցերեկուան եւ ամառուան ժամանակին:

« Կարծեմ տարակուսելի է թէ Արա՝ Արիայի հետ միեւնոյն րօտն է. զի էր յունական ձեւն հակառակը կ'ըսէ, եւ լուազոյն է ենթադրել թէ էր կամ Արա հայկական անուն մ'էր Արեւ-չաստուածին, եւ որ ետքէն շփոթուած էր Կոէսիասի Արիսին հետ »

Արդինիչ կ'երեւէր ըլլալ Արեւ-չաստուածին Վանեան անունը, եւ ըստ Մհեր-քաթուրի արձանագրութեան, զոհեր կը մատուցուէին թէ, « խաղիչ մեռելներուն » եւ թէ՝ « մեռելոց խաղիչներուն » Այս վերջիններն հայ պատմաբանք Արալեցիներն ըլլալու էին: Կարելի է եւս յաւելուլ թէ աւանդութիւնն անհակառակելի կերպով ցոյց կուտայ թէ Սարիշ գիցուհւոյն պաշտամունքն Ասորեստանէն եկաւ. ա՛յդ պիտի ըլլայ Շամիրամի Վան գալուն աւանդութեան սկիզբը:

Ըստ Սարգոնի (1), 'ի Մուցացի — խուպուշկայի եւ Արարատի միջեւ գաւառակ մը (2) — պաշտուած երկու չաստուածներն զորս իւր հետը տարաւ, խաղիչի եւ Բագարատուվ էին: խաղիան, որպէս վերեւ տեսանք, չաստուածն էր Արարատի Թագաւոր Ուրայի որ իւր չաստուածին գերի տարուելուն լուրէն զգածուած՝ ինքնասպան եղաւ: Թերեւս կարենանք ասկից հետեւցնիլ թէ Բագարատուվ իւր չաստուածը չէր եւ թէ կրնայ արիական ծագումէ ըլլալ՝ Բագմաստուվ եւս կարենալով րնթերցուիլ, ահա՛ առաջին նշանն արիական ազդեցութեան Ասիոյ այս կտորին մէջ: խորսպատի մէկ քանդակը (Botta, Monument de Ninive, տխտ. 140, 141) կը ներկայացնէ խաղիայի տաճարը (խաղիա որ խաղիչ անուան մէկ ձեւն է որ պէտք է նշանակուիլ): Ծաճարը կառուցուած է իւր քառակուսի սարահարթի մը վրայ եւ յուրանաձեւ քիւ մ'ունի: շինուածքին ճակատին մէջտեղը դուռ մը կայ, չորս քառակուսի սիւներով զարդարուած: Կտր վահաններ, կեդրոնն առիւծի բերանով մը, կախուած են պատերուն վրայ, ինչպէս հրէական տաճարին վահանները: Այսպէս կը բացատրուի թէ Վանայ մօտ պ. Բասամի ձեռք քանդակուած պղնձեայ վահաններն ի՛նչ բանի կը ծառայէին: Զինուորներ նկարուած են թէ չաստուածին պատկերը կտորկտոր կ'ընեն ու խորաններէն աւար

1) Տե՛ս Botta, 148, 4»

2) Տե՛ս Սեւ Կոթող, 176—179:

կը տանին, աւարն է եռոտանիներ եւ ոտք մը Մուսքին աջ կողմը պատկեր մը կայ կովի՝ հորթի մը կաթ տուող, եւ 'ի ճակատին դրուած են պղնձեայ երկու մեծ անօթներ կամ « ծովեր »՝ քառօթեան ջուր պարունակող, այս անօթները դրուած են ցուլի ոտքերու եռոտանիներու վրայ, Լեմբոջ տաճարն իւր շրջապատներովը կը մասնէ առաքական ազդեցութիւնը, ինչպէս եւ Վանայ պղնձեայ արեգակնային սկաւառակն ու մարդագլուխ թեւաւոր պղնձեայ ցուլերն զորս Սըր Լայարդ Վանէն ձեռք բերաւ եւ որ զարդիս Բրիտանական Թանգարանը կը պահուին:

Թրգմ. Օ. Յ. ՃԷԼՍԼԻ

×

ՃԱՆՆԱԿԱՐԿՈՐԴԻՐԻՄ

Ի ՍԱՅՐՍ՝ ԼԻՔԱՆԱՆՈՒ

Որքան քաղցր է ճանապարհորդի մը իր այցելած անդերունը բնու իմուն հմայքները եւ մարդկային հանճարոյն հին եւ նոր ճարտարադրո՞ծ: թիւնս ները, նոյնքան եւ աւելի քաղցր է հաղորդել զանոնք՝ իր մերձատրաց մանրամասն պատմութեամբ, մանաւանդ՝ Լիբանանու: (1) այն երկրի մը, զոր թրեւ թիպար դեղեցկութիւն յիշած են միշտ սուրբ Գիրք՝ ընդ հանրապէս իր մոգիչ տեսարաններուն համար: Եւ արաբացի բանաստեղծ մ'ալ գովելով անոր կլիմայն կ'ըսէ. « իր զլխուն վրայ կը կրէ ձմեռ, ուսերուն վրայ՝ գարուն, ծոցին մէջ՝ աշուն, մինչ ամառը կը ննջէ իր քոթից ներքեւ »: Մեր ամենէն աւելի մերձաւորներն մեր ազգայնիւնն ըլլալով՝ յետագայ նկարագրելով պիտի զանանք մերովսանն ժրագիկ Գանել զանոնք այն ատենուն վրայ՝ զորս վայելցին մեր աչքերը « Պէյրուսէն, մինչեւ Լիբանանու մայրերը՝ ճամբորդած ատեններս:

1) Լիբանան երբայցերէն « Լապան » ուղիտակ բառէն յտառի (եկած) է իւ պատճառս գուցէ ճերմակ կաւաքարին՝ ուսկից կաղմեալ է Լիբանանու լիբան, արեւոյ զանգուստը: